

Історіографія та джерелознавство

УДК 902(477)(073)

Ю.М. Нікольченко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ АРХЕОЛОГІЧНИМИ МЕТОДАМИ

У статті аналізуються результати 38-річного археологічного дослідження поля Берестецької битви 1651 р. під керівництвом доктора історичних наук І.К. Свешнікова.

Ключові слова: археологічні методи дослідження, розкопки, археологічні знахідки.

В статье анализируются результаты 38-летнего археологического исследования поля Берестецкой битвы 1651г. под руководством доктора исторических наук И.К. Свешникова.

Ключевые слова: археологические методы исследования, раскопки, археологические находки.

The article deals with the results of 38-years archaeological research of the field of Berestetskaya battle 1651 under the guidance of doctor of historical sciences I.K. Sveshnikov.

Key words: archaeological methods of research, archaeological finds.

Постановка проблеми. Древня Волинська земля завжди була на перехресті подій, що визначали долю України. Тут, серед прадавніх лісів, зароджувалась могутня Галицько-Волинська держава. З Волині по всій Україні розлилась нова українська культура і освіта, яка поєднала гуманістичні традиції православ'я і барокової культури Західної Європи.

Аналіз актуальних досліджень. Особливе місце в калейдоскопі історичних подій посідає Волинь у Національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. Понад 80 пам'ятних місць героїки козацько-селянської звитяги за волю і долю, за незалежність і державність доби Хмельниччини зберігає у собі волинська земля [5. С. 286-306].

Мета статті. Головною подією тих буремних часів є битва під Берестечком, що відбулася у кінці червня – на початку липня 1651 р. Історична велич її полягає не лише у тому, що це була найбільша битва часів Середньовіччя у кількісних показниках її учасників і особливостях військової тактики та бойової майстерності. Визначальним є те, що в цій битві у смертельному двобої зішлись представники протилежних політичних, економічних, соціальних і духовних систем: могутньої магнатсько-шляхетської, крб.-посницької Речі Посполитої і нової національно-демократичної козацько-селянської Гетьманщини.

Основний матеріал. Берестечко стало прикладом єднання всіх українців у вирішальній боротьбі за волю. Битва була частиною масового всенародного повстання, яке, за словами М.Костомарова, «охопило Руську землю від Ворскли до Дністра», а М.Драгоманов вказував, що воно простяглося «... од Лубенщини до Надвірної під Бескидами».

Яскравим прикладом об'єднавчого процесу перед смертельною загрозою, що нависла над Україною, стала участь у битві 15 козацьких полків з Правобережної та Лівобережної України.

Перемога козацько-селянського війська у Берестецькій битві могла привести не тільки до денонсації Богданом Хмельницьким Зборівської угоди 1649 р., а й загалом змінити геополітичну ситуацію на євро-азійському цивілізаційному просторі.

Проте українське військо через певні обставини програло Берестецьку битву, що означало, насамперед, поразку соціально-революційного змісту Національно-визвольної війни.

Ця трагедія для українського козацтва, селянства і міщанства знайшла своє відображення у джерелах, спогадах сучасників, працях дослідників, народнопоетичній та художній літературі. Наприклад, анотований бібліографічний довідник, присвячений 340-річчю Берестецької битви, за обсягом складав 10,5 друкованих аркушів [1].

Однак писемні джерела і твори істориків-сучасників не дають відповіді на ряд пов'язаних з цією подією важливих питань. До того ж, вони

здебільшого однобічно висвітлюють факти, хоча у рядках окремих документів знаходимо цінні «визнання ворога».

Твори пізніших (XVIII – XIX ст.) вітчизняних і зарубіжних істориків містять низку недосконалостей через неповне охоплення ними писемних джерел та незнання місцевості, на якій з 28 червня по 10 липня 1651 р.* відбувалась битва поблизу сіл Острів, Пляшева, Солонів сучасного Радивилівського району Рівненської області.

Сліди тих подій давно зітерлись, на місцевості не залишилось ознак битви, територій військових таборів, ліній переправ козацько-селянських військ через болота біля р. Пляшівка. І тільки випадкові знахідки предметів озброєння та побутових речей її учасників вказували на можливість існування культурного шару, насиченого пам'ятками середини XVII ст.

Необхідність вивчення археологічними методами пам'яток доби Пізнього Середньовіччя в Україні була теоретично обґрунтована з 1970 р. на сторінках наукових видань. До об'єктів можливого археологічного вивчення належать численні місця, пов'язані з подіями Національно-визвольної війни: розташування січей і паланок, зимівників, козацьких цвинтарів і поховань, території, на яких проходили битви між козацько-селянськими і польсько-шляхетськими військами [2].

Фактично початок цій роботі в Україні був покладений у 1970 р. фундаментальними розкопками місця Берестецької битви. Ініціатором дослідження виступив відомий український археолог, чудовий знавець стародавньої і середньовічної історії України, доктор історичних наук Свешніков Ігор Кирилович (1914 – 1995) [4].

Поле Берестецької битви археологічними методами досліджувалось експедицією Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом І.К.Свешнікова з 1970 до 1994 року за участю автора статті, який був заступником начальника експедиції [10].

Археологічні пам'ятки долини р. Пляшівка в районі сіл Пляшева і Острів були обстежені у 1992-1994 рр. Т.Л.Бітковською. У 1996 і 1998 роках пошуки козацьких переправ у заплаві Пляшівки були проведені експедицією Державного (з 2008 р. – Національного) історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» під керівництвом С.В.Ревуцького.

З 2003 р. з ініціативи дирекції заповідника було відновлено дослідження поля битви, яке нині здійснює експедиція Рівненської філії Державного підприємства «Науково-дослідний

центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом кандидата історичних наук, доцента Б.А.Прищепи і заступника директора філії В.С.Чекуркова [10. С. 21-31].

У 1970 р. І.К.Свешніков розпочав роботу експедиції із поглибленої розвідки усієї території, на якій відбувалися події 1651 р. Польові розвідки поєднувались із вивченням доступних вченому писемних опублікованих і архівних джерел, народних переказів і легенд. Розвідувальні роботи проходили паралельно із стаціонарними розкопками пам'ятки.

Писемні джерела, спогади учасників подій, дослідження істориків доповнювались археологічними розкопками і розвідками історичних місць. Зіставлення, проведені І.К.Свешніковим та його послідовниками, картографування знахідок дозволили з'ясувати багато проблемних питань, пов'язаних з трактуванням епізодів битви, тактичних ходів головнокомандуючих тощо [10. С. 137-157].

Під час розкопок місця козацької переправи досліджено понад 2,5 га. суцільної площі, на якій виявлено 91 людський та 56 кінських кістяків, знайдено понад 5 тисяч унікальних достовірних козацьких речей, конкретно датованих днем загибелі козацько-селянського табору – 10 липня 1651 р.

Були встановлені шляхи відступу козацько-селянських військ з оточеного табору. Антропологічний матеріал, здобутий на переправі, слугував основою для науково обґрунтованих скульптурних реконструкцій портретів окремих учасників битви, виконаних відомими російськими антропологами Г.В. Лебединською, Є.В.Веселовською, Х. Родрігес.

Археологічними дослідженнями місця битви здобуто також докази перебування у складі армії Богдана Хмельницького донських козаків і московських стрільців. Проте встановити їх кількість неможливо.

Результати розкопок дозволили взяти під сумнів твердження польських учасників битви щодо нищівної поразки козацьких військ під Берестечком і загибелі під час захоплення табору 10 липня 1651 р. до 30 тис. козаків і селян. Виявлення на дослідженій площі, що дорівнює більше, ніж половині основної козацької переправи, всього 91 кістяк загиблих переконливо свідчить про те, що втрати козацьких військ не були катастрофічними. На думку В.С. Степанкова, основні сили під прикриттям загону під командуванням Івана Богуна вийшли з оточеного табору, втративши 4 – 8 тисяч осіб [13, с. 1-4].

Завдяки археологічному матеріалу, співставленому з письмовими джерелами і планом

* Дату подано за новим стилем.

битви XVII ст., І.К.Свешнікову вдалося загалом відтворити порядок розміщення козацьких військ на місці битви і тактику, застосовану Богданом Хмельницьким під Берестечком. Опилившись зі своєю армією на рівнині без ярів та значних підвищень, гетьман обрав тактику бою в укріплених таборах. У центрі козацько-селянських військ був побудований основний великий табір, захищений з лівого боку меншим табором, а з правого боку – проти лівого крила королівської армії – ще двома таборами. Центральний і лівий табори Богдан Хмельницький закрив лінією висунутих на передній край козацьких полків і артилерією, а за таборами залишив у резерві частину війська. Лівий фланг козацьких військ забезпечувала татарська кіннота, а на правий гетьман вивів свою кавалерію [11, с. 52-56].

Слід підкреслити, що така дислокація і тактика дали позитивні результати: шляхетським військам не вдалося перемогти козаків і якби не втеча татар, яка оголила лівий фланг козацьких військ, битва під Берестечком закінчилась би перемогою української армії.

Після втечі татар і захоплення ними у полон Богдана Хмельницького козаки перейшли у повному бойовому порядку до лівого берега Пляшівки, де побудували новий укріплений табір і переправи через річку і болото. Протягом десяти днів шляхта не мала змоги здобути цей табір, і лише трагічна випадковість призвела до поразки козацько-селянського війська.

Результати розкопок, письмові та іконографічні джерела дозволили в загальних рисах відтворити вигляд українського козака і селянина періоду Національно-визвольної війни, а також відкрити невідомі досі сторінки з козацького побуту [2, с. 49-112].

У процесі археологічного дослідження переправи були отримані унікальні відомості щодо озброєння козаків. Вони дозволяють стверджувати, що в середині XVII ст. усі козаки були озброєні шаблями різних типів, поширених в Європі: польсько-угорського, польського гусарського. З іншої холодної зброї у козаків під Берестечком були келепи, з металюї – лук і стріли та списи [10, с. 228-238].

Різноразомною була і ручна вогнепальна зброя. Вона представлена у матеріалах розкопок мушкетами, аркебузами, карабінами та бандолетами польської, голландської, французької та московської роботи [10, с. 238-248].

Окремий комплекс з розкопок склав досі ретельно не описаний у джерелах та спеціальній літературі матеріал, що ілюструє наявність у козаків обладнання, необхідного для ефективного використання вогнепальної зброї. На

козацькій переправі знайдено свинцеві кулі, їх заготовки, зливки свинцю, кулелійки для відливання куль різного калібру, а також порохівниці, натруски, ладівниці. Слід зазначити, що у знайдених порохівницях, натрусках та ладівницях були виявлені рештки гранульованого пороху досить високої якості [10, с. 249-257].

Вагому частку знахідок біля козацької переправи становили вироби зі шкіри та дерева: чоботи, пояси, сумки, піхви для шабел і ножів, ки-сети, сидла, вуздечки, чепраки, попруги, зброя і побутові речі з дерев'яними деталями. Збережені у торф'ї завдяки його консервуючим властивостям на місці козацько-селянської переправи через Пляшівку і болото, ці речі у майбутньому були приречені на загибель, опинившись на поверхні, незважаючи на їхнє зберігання у запаяних пластикових пакетах. А у польові сезони 1970-1971 років, серед великої кількості знайдених речей вагому частку складали саме предмети зі шкіри і дерева. Великий інтерес під час цих польових сезонів представляли знайдені близько 20 екземплярів шкіряних чобіт [8, с. 394-395; 12, с. 368-370].

Наприкінці 1971 р. І.К.Свешніковим та керівництвом Рівненського краєзнавчого музею (директор В.Я.Сидоренко) розпочався інтенсивний пошук методики консервації і реставрації цих виробів. Перший позитивний результат був отриманий у 1972 р., коли 19-23 квітня в Одесі проходила XV наукова конференція Інституту археології АН УРСР, у якій, окрім археологів України, брали участь науковці Росії, Молдавії, Білорусії, Литви, Латвії, Грузії, Казахстану, Болгарії [15].

На конференції була представлена доповідь білоруських вчених Ю.В.Віхрова і С.Ю. Казанської «Збереження дерев'яних виробів з археологічних розкопок». У доповіді були оприлюднені результати роботи Проблемної лабораторії модифікації деревини Білоруського технологічного інституту щодо консервації мокрих дерев'яних виробів з археологічних розкопок [3, с. 371-373].

Лабораторія розробила методику надійної консервації житлових і господарських конструкцій та виробів із дерева, застосовану археологами на практиці під час розкопок літописних міст X – XIII ст.: Новгорода, Берестя, Давид-Городка та інших. Вона ґрунтувалась на технології просочування мокрої деревини фенол-спиртами, які у процесі загустіння витісняють вологу і зберігають зовнішній вигляд виробів. Аналогічний метод можна було застосувати для об'ємних знахідок з поля Берестецької битви.

Співробітники лабораторії рекомендували консервувати дрібні речі, проварюючи їх у

розчині цукру, що було досить зручно у польових умовах. Цей метод дозволив на початковому етапі ефективно консервувати дерев'яні вироби з козацької переправи.

Восени 1972 р. керівництво Рівненського краєзнавчого музею звернулось до директора Ермітажу академіка Б.Д.Піотровського з проханням надати допомогу у консервації і реставрації виробів зі шкіри. На той час у СРСР тільки реставратори Ермітажу ефективно працювали з «археологічною шкірою». Серед зразків, представлених у Ермітаж для реставрації, були три чоботи і кілька дрібних шкіряних речей.

У 1973 р. реставратор вищої категорії Ермітажу Д.І.Марковський вперше в СРСР здійснив на практиці реставрацію трьох оригінальних чобіт українських козаків середини XVII ст., які були знайдені під час археологічного дослідження поля Берестецької битви, досі відомі лише з іконографії.

Серед пам'яток матеріальної культури інших країн Європи XVII ст. чоботи представлені лише поодинокими екземплярами у музеях Німеччини, Франції, Польщі і Росії [9. С. 118-125]. Проте на дослідженій території козацької переправи вони належать до найчисленніших знахідок. З розкопок 1970-1994 років загальна кількість козацьких чобіт становить 367 цілих і фрагментованих матеріалів, близько половини з яких підлягають реставрації [2. С. 85].

Проте методи консервації і реставрації виробів із дерева і шкіри, запропоновані на той час фахівцями, мали істотні недоліки. Використання фенолспиртів було розраховане на проведення консервації археологічного дерева у великих об'ємах з використанням промислових технологій і трудомістких процесів. А проварювання у цукрі дерев'яних предметів дещо змінювало їх початковий вигляд. Щодо методу реставрації виробів із шкіри, то він хоча і визнавався на той час прогресивним, але був досить складним, затратним і не завжди ефективним.

Ці обставини, а також необхідність термінової консервації оригінальних і здебільшого унікальних речей спонукали І.К.Свешнікова особисто вирішувати цю проблему. За короткий час він розробив власну методику консервації та реставрації виробів із дерева та шкіри. Вона була настільки універсально, ефективною і доступною, що дозволяла вже після завершення чергового польового сезону оперативно проводити реставраційні роботи на високому науковому і професійному рівні. Вироби, реставровані ученим, практично не втрачали початкового вигляду і зберігали необхідний фізичний стан. До цього слід додати,

що І.К.Свешніков за особистою методикою здійснював реставрацію виробів з різних металів: предмети озброєння і господарські вироби, монети, прикраси тощо [6. С. 61-65].

Усі реставровані речі з поля Берестецької битви становлять колекцію вірогідно датованих, оригінальних і унікальних речей, що належали різним суспільним групам і відображають матеріальну культуру населення України середини XVII ст. Це, в свою чергу, дозволяє більш достовірно відтворити реалії того часу. Нечисленні описи козаків у записках іноземців XVII ст. є короткими, недостатніми, а іноді фантастичними. А висновки Д.І.Яворницького, що ґрунтуються на переказах, належать, переважно до XVIII ст. і не завжди відповідають спостереженням, зробленим під час розкопок поля Берестецької битви [14. С. 156-168; С. 173-180].

Реставровані І.К.Свешніковим речі побуту, озброєння і обладнання українських козаків і селян утворили основу унікальної експозиції Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» у с. Плєшева Радивилівського району Рівненської області.

Під час археологічного дослідження поля Берестецької битви у 1996 – 2008 роках була зібрана цікава колекція козацьких речей побутового та військового призначення. Результативність нових робіт, на думку Б.А.Прищепи і В.С.Чекурова, ствердила перспективність подальшого вивчення пам'ятки методами археології [7, с. 25].

ЛІТЕРАТУРА

1. 340 років Берестецькій битві : анотований бібліографічний довідник. – Рівне, 1991. – 178 с.
2. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. / [відп. ред. Д.Я.Телегін] І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свешніков та ін. – К., 1997. – 336 с.
3. Вихров Ю.В., Казанская С.Ю. Сохранение деревянных изделий из археологических раскопок / Вихров Ю.В., Казанская С.Ю. // XV наукова конференція. ІА АН УРСР. К., 1981. – С. 371-373.
4. Ігор Кирилович Свешніков: до 80-річчя від дня народження. / Упор. І.Г. Пашук. – Рівне, 1995. – 38 с.; Життєвий та творчий шлях І.К. Свешнікова: До 90-річчя від дня народження видатного історика-археолога. – Рівне, 2005. – 95с.
5. Киричук М.Г. Волинь - земля українська. / Киричук М.Г. – Луцьк, 1995.
6. Нікольченко Ю.М. Збереження та реставрація дерев'яних і шкіряних виробів з поля

- Берестецької битви: пошуки і здобутки // Берестецька битва в історії України: [Науковий збірник матеріалів восьмої Всеукраїнської науково-красназавчої конференції 16-17 червня 2001 року, м. Рівне] – Рівне, 2001. – С. 61-65.
7. Прищепа Б.А., Чекурков В.С. Нові дослідження поля Берестецької битви // Берестецька битва в історії України: [Збірник тез наукової конференції 24-25 червня 2006 року м. Рівне] – Рівне, 2006. – С. 21-31.
 8. Свешников И.К. Раскопки на месте Берестецкой битвы // Археологические открытия 1971г. – М., 1972. – С. 394-395.
 9. Свешников И.К. На місці Берестецької битви // Жовтень. – 7. 1977. – С. 118 – 125.
 10. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. / Свешніков І.К. – Львів, 1992. – 304с.
 11. Свешніков І.К. До питання про розташування козацького війська на полі Берестецької битви // Берестецька битва в історії України [Матеріали і тези 6-ї науково-теоретичної конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького 24-25 червня 1995 року, м. Рівне]. – Рівне, 1995. – С. 52-56.
 12. Свешніков І.К. Розкопки на місці Берестецької битви // XV наукова конференція Інституту археології. [Тези пленарних і секційних доповідей [19-23 квітня, м. Одеса]. – Одеса, 1972. – С. 368-370.
 13. Степанков В.С. Берестецька кампанія 1651 року: проблеми періодизації // Берестецька битва в історії України [Тези 3-ої республіканської науково-теоретичної конференції 26 червня 1992 року, м. Рівне]. – Рівне, 1992. – С.1-4
 14. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. іл. О.М.Апанович. - Том перший. – Львів, 1990.
 15. Яковенко Є.В. XV наукова конференція. ІА АН УРСР в Одесі // Археологія. – 1973г. - № 10. – С. 89.